

*Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 2005*

AFLEDTE KOLLEKTIVDANNELSER I TYSK OG DERES DANSKE ÆKVIVALENTER

Af Janusz Stopyra (Wroclaw Universitet)

Kollektiva er i al almindelighed en af de semantiske hovedgrupper af konkrete substantiver. Men i den foreliggende artikel vil jeg gerne behandle de tyske og danske kollektiva som orddannelsesprodukter. Undersøgelsen er synkron, dvs. uden historiske synspunkter. Jeg agter at tage tysk som udgangspunkt og finde danske orddannelsesenheder som svarer til de tyske kollektiva. Så er det en unilateral fremgangsmåde med tysk som udgangssprog og dansk som målsprog. Til undersøgelsen bruger jeg den Tysk-Danske Ordbog af Egon Bork (14. udgave ved Jens Erik Mogensen og Ingeborg Zint). Hvis der foreligger flere danske oversættelser til et tysk kollektivum, betragter jeg dem som særskilte ordpar.

Kollektivdannelser er en orddannelsesgruppe defineret af Fleischer/Barz (1992:70) *som formativ-strukturelt forskellige orddannelses-modeller med en semantisk invariant*. De er samlebegreber af flere genstande, fremstillet som en enhed. De i et kollektivum betegnede ting ”hører sammen”, hele begrebet opfattes summarisk, flerhed bliver ”samlet” i et ord, fx tysk **Regierung, Studentenschaft, Gelächter, Gebälk, Freundeskreis, Adel**, jf. dansk **regering, latter, bjælkeværk, vennekreds, adel**. Her kan der findes såvel eksplicitte afledninger som også sammensætninger og simplicia. Så er det hovedkriteriet som skal skelne imellem kollektiva og ikke-kollektiva et semantisk. Her drejer det sig om at afspejle den ydersproglige realitet som inddelt på en specifik måde, om den grammatiske kategori numerus. Men som kollektiva betegner jeg ikke ord som udtrykker det at være inddelt ved hjælp af morfologiske midler i plural, som fx **møbler**. Som kollektiva anser jeg dannelser, som betragtes som sådanne allerede i singular (selv om de også somme tider kan forekomme i plural). De fleste kollektiva kan forekomme såvel i singular som også i plural. Men de kan også forekomme som singulariatantum. I denne artikel ser jeg bort fra pluraliatantum som kollektiva. Jeg ville gerne gå ud fra tyske kollektiva dannet af affikser.

Under afledte kollektiva findes der som basis såvel substantiver (i singular og plural) således også verber og sjældnere adjektiver. Formativ-strukturen af basis er forskellig, her findes der både simplicia og afledninger. Verbal basis er motiveret af transitive verber. Under

afledninger findes der suffiksdannelser og der forekommer kun en model af præfixdannelser (i tysk), som **Gebüsch, Geäst**. Kollektiva kan også være polysemantiske, dvs. de har hyppigt også en ikke-kollektiv variant, som findes regulær i lange ordserier, fx tysk **Leitung**, dansk **ledning, ledelse** som nomen actionis (handling, fremgang), nomen acti (handlingens resultat), og kollektivum, sml. også tysk **Regierung, Abteilung**, dansk **regering, afdeling**. Her er der polysemi mellem handling (nomen actionis) og resultat / kollektivum, **afdeling** kan også betyde et sted (fx **Den danske afdeling findes på første sal.**).

Franz Simmler (1998:536f) anser afledninger som tysk **Landschaft**, dansk **landskab** også for kollektiva, defineret som 'geografisk sammenhængende områder', tysk **Altertum**, dansk **oldtid**, 'som omfatter flere tidsafsnit', også tysk **Zeitung**, dansk **avis**, defineret som 'flere begivenheder, som følger efter hinanden' - i modsætning til Fleischer/Barz (1992:176), hvor **Zeitung** betegnes som idiomatiseret, hvad efter min mening er rigtig.

Kollektiva er en slags semantisk modifikation. Under kollektiva som hører til orddannelses-produkter, ændres betydningen af basis i øjeblikket, når præfikserne og suffikserne tilføjes basis. Betydningen af basis bliver modificeret, idet ordet betragtes som inddelt, som et almindeligt sammelbegreb, en enhed, der er et overbegreb over en flerhed. Det nye element, som tilsluttes basis, betegner et nyt fænomen. Så har præfikserne og suffikserne som danner et kollektivum en semantisk funktion.

Anna Wierzbicka skelner i sin bog *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorization* (1990:347-369) mellem taksonomiske og ikke-taksonomiske kategorier. De taksonomiske er forskellige fra hinanden, de ikke-taksonomiske kan ikke altid skelnes skarpt fra hinanden, fx **fugl, blomst, træ** på den ene side og **våben, tøj, legetøj** på den anden side. Der er ikke tvivl om at fx en **pelikan** er en fugl og et **piletræ** er et træ. Anderledes er det med tilfældet som fx **kniv**. En kniv kan nemlig både betragtes som en slags våben og som en slags bestik. Ifølge Anna Wierzbicka er det en genstand, som ikke er en sort af noget (indeholder i sin betydning ikke et sem som tyder på en kategori, på et overbegreb, bortset fra det at noget blev fremstillet af mennesket til et bestemt formål, til at opfylde en bestemt funktion). Ligeledes betragtes substantiver som fx en **trehjulet cykel** (lege- eller køretøj). Taksonomiske kategorier kan også defineres på den måde, at de kan fremstilles som billeder, dvs. man kan tegne en typisk fugl eller et typisk træ men ikke et typisk legetøj eller et typisk spisebestik.

Under de ovennævnte begreber som omskrives af Anna Wierzbicka findes der også kollektiva. De bliver af Wierzbicka tildelt ikke-taksonomiske begreber. Eksempler som **våben, tøj, legetøj, spisebestik** er samlinger af flere genstande. De betegner i hvert fald nogle ting. Men ifølge Anna Wierzbicka er det at være inddelt ikke ens med at være tællelig. Hun skelner

(1985:258-328) mellem kollektiva, som betegner samlinger af forskellige slags genstande (som fx de ovennævnte) der er utællelige i modsætning til kollektiva med genstande af en slags som er tællelige, fx **Laubwerk**, **løvværk**.

Under kollektiva som svarer til de tyske kollektive sammensætninger findes der kun sjældent parallelle kollektivdannelser, som i **Freundeskreis** – **vennekreds**, **Strickzeug** – **strikketøj**, men mest strukturelt afvigende dannelser, som afledninger, fx. **Trödelkram** – **ragelse**, **Saatgut** – **såsæd** (præfigeret implicit afledning). Til de tyske dannelser med **–gut** svarer der strukturelt afvigende pluraliatantum **–gods**, fx **Gedankengut** – **tankegods**, **Diebesgut** – **tyvegods**, sammensætninger med **–tøj**, fx **Steingut** – **stentøj**, ord og sammensætninger i plural, som **Bildungsgut** – **kundskaber**, **Ideengut** – **ideer**, enkelte sammensætninger, fx **Bildungsgut** – **kulturarv**, **Saatgut** – **sædekorn**, **Erbgut** – **arveanlæg** og ordgrupper, sml. **Bildungsgut** – **kulturel ballast**, **Steingut** – **(finere) fajance**. Til de tyske sammensætninger med **–zeug** svarer der både danske sammensætninger med **–tøj**, fx **Nähzeug** – **sytøj**, **Strickzeug** – **strikketøj**, som kan betragtes som parallelle, og ikke-parallelle sammensætninger med suffikset **–grej**, fx **Rasierzeug** – **barbergrej**, **Waschzeug** – **vaskegrejer**, **toiletgrejer**, sammensætninger på **–ting**, fx **Badezeug** – **badeting** og strukturelt afvigende dannelser som sammensætninger i plural, fx **Nähzeug** – **sysager**, også ordgrupper, fx **Tafelzeug** – **‘alt hvad der bruges til at dække et bord med’**.

Til de tyske afledte kollektiva med suffiks **–heit** svarer der danske afledninger med suffiks **–hed**, fx **Menschheit** – **menneskehed**, **Christenheit** (om menneskene) – **kristenhed**, og sammensætninger, som er parallelle med tyske kollektive sammensætninger, fx **Menschheit** – **menneskeslægt**. Til de sjældne kollektivdannelser med suffiks **–lei** svarer der både danske parallelle afledninger, fx **Staffelei** – **staffeli** og sammensætninger i singular og plural, fx **Titellei** – **titelblade (og deres tekst)**, **titelark**; **Länderei** – **‘stor grundejendom’** (Fleischer/Barz 1992:149) – (især i pl.) **jordtilliggende**, **(store) jordbesiddelser**.

Til de tyske kollektiva på **–schaft** svarer der danske paralleldannelser, fx **Dienerschaft** – **tjenerskab** og ikke-paralleldannelser på **–skab**, fx **Belegschaft** (med verbal basis) – **mandskab** (med substantivisk basis), afledninger på **–ing**, fx **besætning** som også simplicia, konversioner, sammensætninger, fx **Belegschaft** – **personale**, **ansatte**, **arbejdsstyrke**, **medarbejderstab**.

De tyske kollektiva på **–tum** har som danske ækvivalenter delvis paralleldannelser på **–skab**, fx **Bürgertum** – **borgerskab**, delvis simplicia i plural, fx **Bürgertum** – **borgerne**, fremmede ord, fx **Bürgertum** – **bourgeois**, **Beamtentum** – **bureaukrati** (som også har po-

lysemer og leksikalske synonymer), afledninger, fx **Bürgertum –borgerlighed** (ikke kollektiv) og sammenætninger, fx **Beamtentum – embedsstand**.

Tyske substantiver med suffiks **–ung** har delvis parallelle danske ækvivalenter, fx **Leitung – ledelse, ledning; Bedienung – betjening**. Som semantiske ækvivalenter af det tyske substantiv **Leitung** findes der også en afledning med suffiks **–skab**, dvs. **lederskab** og afledninger med verbet **føre** som basis, fx **førelse, føring, førerskab**. Det er interessant, at nogle ord som Fleischer kalder for kollektive, ikke opfattes som kollektive i dansk, jf. **Bewölkung – skydække** (1992:176).

De tyske dannelser på **–werk** og på **–wesen** har hyppigt danske paralleldannelser, fx **Laubwerk – løvværk, Triebwerk – drivværk, Schlagwerk – slagværk** (i ur), **Mauerwerk – murværk; Rechtswesen – retsvæsen, Schulwesen – skolevæsen**. Bortset fra dem har de substantiviske på **–werk** danske simplicia som ækvivalenter, fx **Buschwerk – krat, Triebwerk – drev**.

Bortset fra nogle danske paralleldannelser til de svagt produktive tyske kollektiva på **–icht**, fx **Dickicht – tykning** findes der også danske sammensatte ækvivalenter, fx **Kehricht – fejemøg**.

Der findes ingen paralleldannelser til de tyske kollektiva med præfiks **ge-**, der findes nemlig åbenbart ingen præfigerede kollektiva i dansk. Som ækvivalenter af de tyske kollektiva med præfiks **ge-** forekommer der først og fremmest sammensætninger, fx **Gebirge – bjergegn, bjergland(skab), bjergkæde; Gewölk – skymasse(r), skybanke; Gebüsch – underskov; Gestein – stenmasse, stenlag**, og afledninger på **-værk**, fx **Geäst – grenværk, Gebälk- bjælkeværk, Gemäuer – murværk**. Typiske er her også simplicia i singular og plural, fx **Gebirge – bjerge, Geäst – grene, Gebälk – bjælker, Gewölk – skyer, Gebüsch – krat, Gemäuer – mure, Gestänge – stænger**.

De tyske kollektiva som fremmedord i tysk har hyppigst danske paralleldannelser. Alligevel mangler der danske paralleller ved **Mobiliar**, fx **Mobiliar – møbler, bohave, inventar; Thematik**, fx **Thematik – grundtanker, emne(kreds), motiver, motivverden**, og **Drogerie**, fx **Drogerie – materialhandel**.

Kollektiva betegner hyppigst samlinger af personer, genstande, planter og dyr. Af og til findes der alligevel også samlinger af abstrakta, fx **Rechtswesen – retsvæsen, Schulwesen – skolevæsen, Regelwerk – regelsæt, regelsamling**.

Undersøgelsen viser, at danske dannelser med fremmede suffikser (som ofte også danner hele fremmedord) hyppigst er parallelle til de tyske. De hjemlige tyske kollektiva har som svarende danske dannelser ikke altid parallelle orddannelsestyper. 10–60% af de tyske og

danske kollektiva er parallelle (tallet hænger sammen med hvilket tysk suffiks der menes). Til de tyske kollektive suffiksdannelser svarer også op til 45% af de danske kollektive ikke parallelle afledninger, 15-55% af de danske sammensætninger og 10-55% af de danske simplicia. Under tyske præfixdannelser med **ge-** findes der som danske ækvivalenter sammensætninger (ca. 30%) og simplicia (ca. 55%); i øvrigt er der ordgrupper som ækvivalenter. Ved siden af de parallelle danske ækvivalenter til de tyske suffiksdannelser som kollektiva findes der altså også hyppigt sammensætninger, afledninger, simplicia og ordgrupper. Så er det tvivlsomt, om man i det hele taget kan stole på paralleliteten mellem de danske og tyske kollektiva, når man oversætter fra tysk til dansk eller underviser tyskstuderende i dansk.

Litteratur

- Bork, Egon et al. (1999) *Tysk-Dansk Ordbog*. København: Gyldendal.
- Fleischer, Wolfgang et al. (1992) *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Mater, Erich (1965) *Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Simmler, Franz (1998) *Morphologie des Deutschen*. Berlin: Weidler.
- Wellmann, Hans (1969) *Kollektiva und Sammelwörter im Deutschen*. Bonn.
- Wierzbicka, Anna (1990) 'Prototypes save': On the uses and abuses of the notion of 'prototype' in linguistics and related fields. *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorization*, ed. S. L. Tsahatzidis, London-New York: Routledge:347-369 (efter: Wierzbicka, Anna (1999) *Język – umysł - kultura*. Warszawa: PWN:27-48.).
- Wierzbicka, Anna (1985) Fruits and vegetables: The semantics of human categorization. *Lexicography and conceptual analysis*. Caroma:258-328 (efter: Wierzbicka, Anna (1999) *Język – umysł - kultura*. Warszawa: PWN:80-137).

Tillæg: Oversigt over de tyske afledte kollektivdannelser og deres danske ækvivalenter

Dansk ækvivalent	Sammensætning	Afledning (tallene angiver % af paralleldannelserne)	Konversion	Simpleks	Fremmedord
Tysk kollektivsuffix					
-heit fx Menschheit	Menneskeslægt	-hed (60%)			
-icht fx Kehricht	fejemøg	-ing (12%)			
-lei, fx Staffelei Titelei Länderei	Titelblade (og deres tekst), titelark Stor grundejendom, jordtilligende, (store) jordbesiddelser	-li, (14%), fx staffeli			
-schaft fx Belegschaft	Arbejdsstyrke, medarbejderstab	-skab (15%)	Ansatte	personale	
-tum, fx Bürgertum Beamtentum	embedsstand	-skab (25%), fx borgerskab		borgerne	bourgeoisi bureaukrati
-ung, fx Leitung Bewölkung	Skydække (ikke kol.)	-else, -(n)ing -skab, fx lederskab (ialt 13%)			
-werk, fx Buschwerk Triebwerk		-værk (47%)		Krat drev	
-wesen, fx Flugwesen		-væsen (42%)			
(Kollektivpräfix) ge- fx Gebirge Geäst	Bjergetegn, bjerg- land(skab), bjergkæde			Bjerger Grener	

Fremmede suffixer

Dansk ækvivalent	Sammensætning	Afledning	Konversion -	Simpleks
Tysk kollektivsuffix				
-ur, fx Tastatur		-ur, fx tastatur		
-ar, fx Glossar		-ar, fx glosar		
-ik fx Tematik	grundide grundtanker, emnekreds motivverden	ik, fx problematik, symbolik		motiver
-al, fx Personal				personale
Choral		-al, fx koral		
-erie, fx Maschinerie		-eri, fx maskineri, parfumeri		
-ismus, fx Mechanismus		-isme, fx mekanisme, organisme		